

УДК 94(477)-0.54.73 «1918»:341.76

ПРОБЛЕМА БІЖЕНЦІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-РАДЯНСЬКИХ ПЕРЕГОВОРІВ (1918 р.)

Жванко Л.М. (Харків)

У статті на основі невідомих до цього часу архівних документах розкривається проблема біженців Першому світовій війні в контексті українсько-радянських переговорів під час правління П.П. Скоропадського. Важливим моментом у роботі можна назвати аналіз діяльності українських консулів у Радянській Росії по організації повернення українських біженців додому.

Ключові слова: Перша світова війна, Українська Держава, Радянська Росія, біженці.

Вихід на історичну арену Української Держави Павла Скоропадського був зумовлений, серед іншого, й неможливістю її попередниці – Української Народної Республіки – виконати економічну складову Берестейського договору. У той же час Гетьман намагався використати «військову парасолю Центральних Держав для створення засад української державності» [41, с.307]. На жаль, різні чинники перешкодили завершити цей процес, і все ж його урядовим структурам за такий короткий час вдалося добитися внутрішньої стабільності, збити хвилю погромів і бандитизму стабілізувати фінанси, нормалізувати торгівлю і створити деякі передумови для економічного пожвавлення принаймні в сільському господарстві [14, с.206], досягти відчутних здобутків у царині освіти, культури, розбудови охорони здоров'я та соціального захисту населення [8]. Важливим аспектом діяльності Української Держави стало розв'язання гуманітарних проблем Першої світової війни – вирішення долі військо-

вополонених, інвалідів війни, дітей-сиріт, біженців [7]. При цьому кількість останніх тільки збільшувалася: з 914 000 у лютому 1918 р. [32, арк.2-7] до 1 424 232 у вересні того ж року [9, с.16-17]. Зростання відбувалося, головним чином, за рахунок прибуття біженців із охопленої громадянською війною Росії.

Наскільки матеріал запропонованої наукової розвідки актуальний в суспільному вимірі засвідчують останні події сучасного агресивного світу, коли в одну мить будь-хто може перетворитися на біженця – людину без Батьківщини, домівки, майбутнього. Відтак, ще гостріше сприймаються слова колишнього генерального секретаря ООН Кофі Аннана: «Нагадаймо собі, що одного дня кожен із нас може постукати в чий-небудь двері, прохаючи допомоги».

В науковому аспекті у статті розкрито невідому сторінку взаємин Української Держави та Радянської Росії у царині допомоги українцям, які з початком Першої світової війни, набувши

статусу біженця, були евакуйовані до тилкових губерній імперії Романових. Аналізуючи стан розробки проблеми, слід констатувати відсутність спеціальної роботи, яка б висвітлювала заанонсовану проблематику. Дотичними до теми, безумовно, є дослідження, присвячені аналізу українсько-радянських перемовин, які проходили в Києві у 1918 р. Серед них слід виділити роботи О.І. Лупандіна [10] та О.В. Філатова [18]. У 1999 р. світ побачило документальне видання «Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань» [11]. Цінність цих праць полягає у розкритті підвалин діяльності української дипломатії на доволі складному «східному напрямі». Проблеми дипломатичних зносин між Україною і Росією у 1918 р. проаналізував І.Б. Дацків. Дослідник прийшов до висновку, що зухвалі й цинічне ставлення російської делегації до переговорів привело до їх згортання восени 1918 р. і жодним чином високий фаховий рівень українських дипломатів не могли вплинути на їх хід [3], оскільки від самого початку програмувалися радянською стороною на провал.

Важливим для розуміння результативності переговорів є встановлення мети, з якою прибули на них українська та російська сторони, бо вона й означила, крім іншого, всю подальшу співпрацю [або не співпрацю] у справі біженства. Польський дослідник історії Гетьманату В. Менджецький у своїй книзі наголосив на бажанні України бути визнаною Росією самостійною державою з чітко окресленими кордонами, у той час як «...більшовики прагнули використати своє перебування в Києві для розгортання місцевого революційного руху» [41, с.186-187]. Загалом же політика радянського уряду Росії щодо України, як проаналізував її О.І. Лупандін, зводилася до тези «...відокремлення України від Росії внаслідок міжнародної обстановки носить тимчасовий характер окупації, що мир на півночі зовсім не означає мир на півдні» [10, с.145].

Діяльність урядових структур більшовицької влади у справі соціального захисту біженців у роки громадянської війни висвітлили у своїх роботах російські історики Н.В. Лахарева [9] та І.П. Щеров [37, 38]. Вони фактично стали піонерами у розробці цього напрямку. Дослідники, на основі значного масиву архівних документів, відтворили складнощі формування радянської системи допомоги біженцям. Цікаво, що І.П. Щеров услід за радянською історіографією, яка не допускала перспективи існування незалежної України, наголошує, що «регіональні зміни в системі «пленбежев» почали відбуватися відразу по звільненню території України від німецьких окупаційних військ» [38, с.38]. Сучасні закордонні автори – російські [1, с.396-413], латиські [1, с.18-31] та польські [40] – у своїх дослідженнях виражають одноставну думку з приводу ка-

тастрофічного перебування етнічних біженців у Радянській Росії порівняно з добою імперії та негативного ставлення нової влади до біженців.

Таким чином, метою запропонованої розвідки є спроба висвітлення дипломатичних взаємин Української Держави та Радянської Росії у сфері врегулювання справи повернення біженців-українців додому, в контексті перемовин 1918 р.

Українська Держава успадкувала від своїх попередниць комплекс проблем, пов'язаний із перебуванням на її теренах значної кількості біженців, які з початком Першої світової війни були евакуйовані в українські губернії. Розгортання громадянської війни між більшовиками та білими урядами в радянській Росії в середині 1918 р. поставило перед українською владою нове завдання – якомога скоріше повернути додому біженців-українців, які на той час перебували в Росії. За доби правління П.П. Скоропадського, на основі частково реформованих відповідних органів Російської імперії та УНР, були сформовані відповідні структури, одним з важливих завдань яких було вирішення проблеми повернення цих людей до своїх домівок. Принциповим моментом у справі біженства слід назвати наступність у діяльності центральних і місцевих органів, які опікувалися біженцями. Час диктував свої умови, коли у стислі терміни належало втілити в життя чималий обсяг підготовчих робіт до реєстрації біженців, а тому творення нової системи біженецьких органів не мало сенсу. *«Евакуація біженців повинна здійснюватися по плану, розробленого [біженецьким] департаментом і затвердженого Центральною Радою; про час введення цього плану послідує особливе розпорядження»*¹, наголошувалося 29 квітня 1918 р. на спільному засіданні представників біженецького департаменту Міністерства внутрішніх справ Української Держави, владних структур Німеччини та Австро-Угорщини [4, арк.3-3зв.]. Керуючою інституцією у справах біженців визнавався біженецький департамент Міністерства внутрішніх справ [21, арк.7зв.]. Його роботою продовжував керувати Юрій Михайлович Старицький, призначений на цю посаду ще 19 грудня 1917 р. [19, арк.2-2 зв.].

Із середини літа 1918 р. програмою діяльності біженецького департаменту в часи Гетьманату стало «Положення про Департамент у справах біженців» [21, арк.1, 16]. До сфери його компетенції належала організація соціального захисту всіх категорій цивільного населення, переміщених у роки війни російською владою – біженців, заручників, німців-колоністів і виселенців-колоністів. При цьому допомогу передбачалося надавати «як у місцях їх тимчасового пере-

¹Цитати курсивом подано мовою оригіналу зі збереженням мовностилістичних особливостей.

бування, так і при поверненні на Батьківщину» [21, арк.6]. Тим самим українська влада сконцентрувала свої зусилля на організації допомоги перш за все *пересічній людині* незалежно від її попереднього статусу в суспільстві, місця проживання, майнового цензу, етнічної та конфесійної приналежності.

На департамент покладалася розробка відповідних законодавчих актів, регулювання процесу реєвакуації біженців, розподіл асигнованих з Державної скарбниці коштів серед місцевих біженецьких структур та нагляд за їх діяльністю, сприяння покращенню становища населення прифронтових губерній, головним чином, у повітах Волинської та Подільської губерній. Важливими були статті «Положення» про відшкодування збитків, завданих біженцям війною та допомоги з відновлення жител біженців. Фактично «Положення про Департамент у справах біженців» мало статус закону, оскільки в Українській Державі не існувало чіткого розмежування між законами і підзаконними актами.

Крайову нараду у справах біженців, утворену восени 1917 р., відповідно до «Положення про Департамент у справах біженців», було реформовано у дорадчу при департаменті структуру. До її компетенції належали питання фінансування, звіти, доповіді та розроблені департаментом плани щодо надання допомоги біженцям, їх руху та ін. [21, арк.7]. Слід зауважити, що авторці поки що не вдалося знайти документи, які б висвітлювали її діяльність після затвердження «Положення про Департамент у справах біженців».

Для організації співпраці біженецького департаменту та місцевих біженецьких структур, збору необхідної інформації, передачі коштів місцевим представництвам було запроваджено інститут уповноважених. Протягом усього періоду Гетьманату на Волині працювали В. Пуцин та Л. Клименко, у Києві – Л. Левицький та В.П. Кустовський, на Катеринославщині – І.Ф. Менжинський, на Поділлі – А.К. Васильчук, на Холмщині – О. Скоропис-Йолтухівський, на Поліссі – О.Ф. Гендріхів, у місті Рівне – Маркевич, на Північному Кавказі – Коваленко. До Ростова та Катеринодара були направлені, відповідно, В. Цеценевський та П. Єропкін [20, арк.1; 21, арк.11, 12зв., 13, 16 зв., 18, 50, 61 зв.]. На місцях організацією допомоги біженцям продовжували займатися губернські та повітові наради у справах біженців, губернські та повітові старости, отамани Києва, Одеси, Миколаєва. Свою роботу провадили й громадські спілки.

Свою діяльність продовжували етнічні спілки – польські, литовські, латиські, єврейські, новостворена у червні 1918 р. на кошти Української Держави «Білоруська біженська організація». Влітку 1918 р., як зазначають польські дослідники, у Києві, Луцьку, Ковелі були відкриті

відділи Реєміграційного бюро Цивільного комісаріату Генерального губернаторства в Любліні, а також Реєміграційного відділу (Київ, Одеса, Харків), метою яких став пошук транспорту для польських біженців [40, s.225].

Поверненням німецьких біженців і підданих Центральних держав та видачею дозволів на перевезення їх за кордон займалися Німецька залізнична комісія із штаб-квартирами у Києві, Гомелі, Одесі, Катеринославі, Харкові та Австро-Угорська комісія, розміщена у Києві та Катеринославі. Реєвакуацією польських біженців в Україні займалася Польська перевізна комісія, представництва якої серед іншого працювали на залізничних станціях Харків Південно-Східний, Кременчук, Катеринослав, Ясинувата.

Коло проблем біженців, які мали вирішувати ці інституції, було досить широким. По-перше, необхідно було дбати про поліпшення умов проживання біженців, по-друге, узгоджувати конфлікти між біженцями і місцевими жителями, по-третє, проводити їх реєвакуацію [7, с.85-87]. Українська Держава взяла на себе також вирішення надзвичайно складного завдання – реєвакуації біженців. Його складність полягала, перш за все, у великому обсязі роботи: слід було зібрати дані про кількість біженців, їх етнічний склад, розробити механізми перевезень та забезпечити практичну його реалізацію, створивши на шляхах руху біженців мережу спеціальних закладів (пропускних, карантинних, харчових, медичних пунктів). Успішне втілення в життя відповідної програми залежало, перш за все, від чіткої взаємодії всіх ланок біженських органів – від урядових до земських управ. Реєвакуацію біженців передбачалося проводити у трьох напрямках: транспортування до кордону іноземців-біженців із східних та центральних губерній України на Волинь та частину Поділля, повернення українців з Росії та Південного Кавказу. Останнє завдання покладалося на українських консулів. На виконання комплексу заходів по організації соціального захисту та реєвакуації біженців, за доби Гетьманату з Державної скарбниці було асигновано понад 13.856.542 крб. (підрахунки авторки) [7, с.108].

Значна кількість українців-біженців на час приходу до влади П.П. Скоропадського залишалася на терені Росії. Ще на початку квітня 1918 р. у «Пояснюючій записці до проекту закону про реєвакуацію біженців» зазначалося: «*Кількість українців-виселенців² [біженців. – Л.Ж.] з Московщини з'ясувати зараз неможливо, але вона, напевне, велика* [22, арк.2]. І все ж реєвакуаційній комісії (С. Москалевський, М. Вітерова та С.

² Слід розрізняти біженців та виселенців, українців з території Австро-Угорщини, які в роки Першої світової війни були виселені у тиллові губернії Російської імперії під нагляд поліції.

Сосай) [5, 9зв.], яка працювала при Крайовій нараді у справах біженців, вдалося визначити орієнтовну кількість «біженців, які зараз живуть в Московщині, але постійно мешкали в Україні – 540 тисяч» [22, арк.2зв.]. Ці люди всіма шляхами прагнули повернутися, якщо не до своїх домівок, то хоча б у прикордонні з Росією українські повіти, оскільки ситуація, в якій вони опинилися була просто нестерпною. Причиною такого стану було скасування, відповідно постанови Народного комісаріату внутрішніх справ Ради народних комісарів від 1 січня 1918 р., видачі «казенного пайка» для біженців [9, с.18].

Слід наголосити, що нова влада Росії півроку свого існування не звертала уваги на проблеми біженців і лише 27 квітня 1918 р. у Москві при Наркоматі військових справ було створено Центральну колегію у справах полонених та біженців (Центрополонбіж) [38, с.11]. Остання й започаткувала перебудову всієї справи біженців на нових ідеологічних засадах. На рівні губерній та повітів виразниками державної політики стали колегії у справах полонених та біженців (губполонбіж та повітполонбіж) [9, с.14]. «Загалом, як зауважила Н.В. Лахарева, в 1918–1919 рр. створення радянської системи біженецьких органів відбувалося із запізненням та великими труднощами» [9, с.16].

Загалом, політика більшовиків зруйнувала звичний лад та умови життя в містах і селах, привела до зростання безробіття, згортання торгівлі, а обшуки та арешти заможного населення – до розгортання насилля та беззаконня [15, с.251]. З літа 1918 р. найстрашнішим для пересічних громадян стало розв'язання саме більшовиками громадянської війни та започаткування червоного терору [16, с.264], коли вироки виносилися пристарілим, жінкам і дітям, а їх будинки грабувалися та спалювалися [16, с.274]. Відтак, українські біженці в результаті контрреволюційних подій, яким, на думку академіка Російської Академії Наук О. Яковлева, став жовтневий переворот, опинилися в тоталітарній державі, що трималася не лише на ідеології, а й на масовому терорі [39, с.7]. Літом 1918 р. Г.Є. Зінов'єв, один з лідерів більшовизму, писав: «Ми тепер спокійно читаємо, що десь там розстріляли 200-300 чоловік... Якщо ми будемо йти такими темпами, ми скоротимо швидко буржуазне населення Росії» [13, с.105].

Біженці, основну масу яких склали селяни, не вписувалися у більшовицьку систему координат, а етнічні біженецькі комітети не завжди поділяли нову ідеологію. Жовтневий переворот, як зауважив голова правління Центрального обивателського комітету Царства Польського – громадської структури, яка з початку Першої світової війни опікувалася польськими біженцями, – привів до катастрофи у біженецькій справі [12, с.115]. Етнічні спілки, які відігравали значну

роль у середовищі біженців, функціонували в тяжких умовах, позаяк влада Росії не вважала за потрібне подальше їх існування [41, с.218]. Це стосувалося не лише польських, а й латиських, білоруських, певно, й українських, товариств. Так, Я. Голдманіс, член Латиського центрального комітету по наданню допомоги біженцям, у 1918 р. писав: «Усе життя товариств, їх діяльність, раніше така активна, нині пригнічена. Лише товариства і партії більшовицького характеру можуть відкрито та без перешкод функціонувати» [1, с.21]. У серпні 1918 р. в Петрограді на підставі рішення Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і спекуляцією було ліквідовано Гродненський центральний комітет об'єднаних громадських спілок, який опікувався біженцями [17, с.402].

Зрозуміло, що й українські біженці зазнали того ж лиха, що й інші етнічні групи, позатим, дозволимо собі припустити, що навіть більше. Радянська влада не могла пробачити українству проголошення незалежної держави, невдалу першу інтервенцію в Україну, а згодом і підписання останньою 9 лютого 1918 р. Берестейського договору. Весною 1918 р. на адресу урядових структур УНР, а згодом і Гетьманату, з Росії почали надходити листи українських діячів, сповнені відчаю та турботи про тамтешню долю українських біженців. Наприклад, 18 квітня 1918 р. Антон Павлюк, голова Холмського товариства «Просвіта» у Москві, у листі до міністра закордонних справ М. Любинського писав: «Вважаю своїм обов'язком довести до відома Міністерства про те скрутне становище, в якому знаходяться тепер у Великої Росії українці-біженці, особливо селяни, яким з осені 1917 р. ніякої допомоги не видають: ні старим, ні малим, ні калікам, ні дітям в притуках. Заробітків тепер нема. Хто яку посаду мав тепер лишився її, бо українців скрізь виганяють і виганяють з помешкань, виганяють з сіл, вивозять з Європейської Росії в далекий Сибір. Хліба українцям-селянам не хочуть продати навіть за подвійну ціну. Від голоду біженці хворіють на цингу, тиф та інші хвороби. Вимирають страшно, особливо діти. З різних губерній пишуть мені, що діти на $\frac{2}{3}$ кількості вже повмирили. Як таке становище ще протягнеться 1-2 місяці, то майже нікому буде вертатися до Холмищини, Волині, Підляшшя, Гродненщини. Всіх біженців українців з Великої Росії рахують до 2 млн. Коли звертаюсь до СРСРського правительства з проханням про допомогу українським біженцям, чи-то їх школах чи притуках, то над нами тільки сміються, глузують...

Мені видається один вихід: звернутися до германського правительства, щоб воно примусило «совітську власть» прийти на поміч українським біженцям і їх інституціям – добродійним, просвітним (Холмські дитячі притуки в Москві,

Петрограді, Холмський біженецький комітет, Холмське товариство «Просвіта» в Москві та інші) – щоб негайно було приступлено до перевозки біженців на місця їх походження і в першу чергу селян, бо як вони пропустять цю весну, то нащо їм буде жити всю зиму. Німці і польські легіони подобно, не пропускають наших біженців-селян на Україну через Оршу та Могилів.

Благаю Вас, пане Міністр, зробіть і зробіть негайно все для скорішого повороту наших селян біженців на Україну додому, бо тут погинуть...» [34, арк.2-3 зв.].

Зневага до українців відчувалася і в офіційних стосунках радянської влади. Так, 1 липня 1918 р. комісар Воронізького округу Завадовський повідомляв керівництву Московсько-Київсько-Воронізької залізниці зміст отриманої з Москви телеграми: «Ніяких українських зайд не пускати... Гонять назад... На дорогах понадміру ледарів та волоцюг. Таких, що називають себе підданими Гетьманської держави ні в якому разі не пропускати» [25, арк.65]. Таке ставлення, певна річ заохочувалося й керівником Росії, коли В. Ленін постійно паплюжив гетьмана П.П. Скоропадського, називаючи його ставлеником «українських правих есерів» та «німецького імперіаліста» [3, с.118]. Таким чином, скрутне становище, в якому опинилися українські біженці в Росії, непокоїло владу Української Держави та спонукало її відомства до розгортання кампанії із захисту та поверненню їх на Батьківщину.

Ключовою подією в цьому аспекті, поза всяким сумнівом, є українсько-російські мирні переговори, які тривали у Києві з 23 травня по 7 жовтня 1918 р., у результаті яких 12 червня було підписано мирний договір. Українську делегацію на них очолив відомий правник С.П. Шелухін, поборник української суверенності та незалежності. Щодо керівництва російської делегації, то як згадував Д.І.Дорошенко, «... Найбільш чудним було те, що Москву отут на переговорах з Україною репрезентували румунський болгарин Раковський і українець Мануїльський» [6, с.286].

Першочергово передбачалося виробити умови перемир'я – питання виведення радянських військ за демаркаційну зону, повернення рухомого складу залізниць, вивезеного з України до Росії у березні–квітні 1918 р., вільного перетину кордону українськими громадянами та інше. 25 травня 1918 р. С.П. Шелухін вручив російським представникам «Умови, при виконанні яких Радянською владою, Українська Держава приступить до переговорів з Російською державою про підписання миру», другий пункт яких і визначав умови перетину кордону цивільним населенням. Підставою до внесення цього пункту склали численні скарги до української влади громадян, серед яких значну частину склали, безумовно, і подання біженців на сваволу радянської прикордонної служби. «Те, що

відбувається в Орші, – зазначалося в «Умовах», – що називається митною ревізією є наруга над людьми і ганьба для тієї держави, представниками якої це проводиться, коли на очах тих, у кого віднято останнє майно, воно розпродасться Червоною Гвардією» [18, с.39].

Одним із таких свідчень є лист Олександра Дуда-Дудинського, делегата від Холмської округи в комітеті по справах біженців Донської області, направленою 9 травня 1918 р. міністру закордонних справ Української Держави. Пізніше цей та інші листи було передано на розгляд української делегації на мирних переговорах. Його автор, отримавши доручення від комітету біженців щодо можливості якомога скорішого виїзду українців додому та вияснення ситуації, був направлений до Смоленська та Орші. «...Одібравши дозвіл на виїзд до Смоленська, а звідти до Орші, я опинився на самому кордоні, де прийшлося пережити дуже тяжкі хвилини, а саме: приїхавши до пасажирської станції Орша, яка в руках росіян, нас коло 700 чоловік з багажем і речами отравили до нейтральної зони, де красноармійці по наказу Совітської влади почали робити у всіх присутніх дуже пильний трус...» [34, арк.1].

До переліку предметів, які відбиралися у біженців були: 1) усі гроші, коли особа мала більше 500 крб.; 2) золоті і срібні речі, крім обручок та «натільних хрестиків»; 3) білизну, крім тої, що була одягнута на людині; 4) другу зміну одягу та взуття; 5) надлишок продуктів (дозволялося мати запаси лише на 3 дні); 6) різні особисті речі [34, арк.1зв.]. О. Дуда-Дудинський з розпачем писав: «Трус роблять такий пильний, що примушують скинути черевики... Поводження цих вояків дуже вороже, присутні відчувають на собі надзвичайно тяжкі хвилини. Після такого тусу, нас пустили в нейтральну зону, але й там хазяїнують червоноармійці і тут немає безпеки. Щоб потрапити на німецьку територію, українцеві, а звідти на потяг приходиться по неділі жити під голим небом...Взагалі становище українців в Орші дуже погане... Щодо трусів, то усі, що мали нещастя їхати через Оршу, висловлюють своє обурення проти такого нікчемного пограбування» [34, арк.1зв.]. Принагідно зазначити, що на фактах грабунку цивільного населення при перетині кордону в районі Орші та в демаркаційній зоні акцентували й польські історики. «Тим, кому вдалося отримати дозвіл на перетин лінії фронту мусили врахувати й грабіж, що його робили більшовики на прикордонних пунктах... Золото, срібло, а також нове взуття і мило конфісковували» [40, с.226-227].

Слід зауважити, що демаркаційну зону, яку було встановлено 4 травня 1918 р. між німецькою та російською сторонами, не дозволялося перетинати військовим формуванням. У дійсності ці 10 км., які з німецького боку вона проходи-

ла по лінії: Суджа – Любимівка – Коренево, залізниця Коренево – Рильськ; з російського боку по лінії: Мазепівка – Степанівка – Нижня Груня перетин залізниці Коренево – Льгов і дороги Олександрівка – Скрилівка – Кременне – Мала Локня – Черкаська – Порічна – Курчканівка – Пушкарне – Російська Конопелька, стали зоною збиткування над українськими біженцями. До того ж у ній відбувалася організація й постачання радянських військових формувань для подальшого вторгнення на територію України [41, с.239-240].

Ключовим моментом для налагодження стосунків Української Держави і Радянської Росії у царині біженства стало укладення 12 червня 1918 р. у Києві прелімінарного мирного договору, який фактично започаткував на міждержавному рівні вирішення проблем реевакуації біженців. Крім того, для України він мав надзвичайне значення, оскільки, його перша стаття передбачала «*Припинити бойові дії на час ведення переговорів*»; по-друге «... *Уряди Української Держави та РСФСР приймають на себе взаємний обов'язок не чинити перешкод для вільного перетину кордону громадянами двох країн до переїзду*» [24, арк.1]. Для перетину кордону були визначені такі пункти та напрямки – Орша, Гомель, Брянськ, Конотоп, Брянськ – Ворожба, Курськ – Ворожба, Курськ – Харків, Єлець – Валуйки, Ворожба – Валуйки, Вороніж – Кам'янська, Царицин – Лиха, Тихорецька – Ростов – Ворожба, Єйськ – Ростов. У першу чергу передбачалося перевозити військовополонених обох країн, а також жінок та дітей-сиріт [24, арк.1зв.]. Крім того, Радянська Росія взяла на себе «... *Зобов'язання повернути рухомий склад залізниць, які було забрано в Україні у тій кількості й на тих умовах, які будуть вироблені шляхом укладання угод відомствами шляхів*». Остання, четверта, стаття договору передбачала запровадження на правах взаємності інституту консульської служби – «*представників, і консулів, і комісарів для захисту інтересів своїх громадян*» [24,

арк.2]. Д.І. Дорошенко назвав цей мир «*найбільшим і властиво самотнім успіхом в українсько-російських переговорах*» [6, с.287], оскільки «*більшевики дивилися на справу заключення миру з Україною, як на комедію, котру треба по змозі затягти, щоб подивитися, що з того вийде, і вже по тому використати для себе вповні*» [6, с.290]. Увесь подальший хід українсько-російських взаємовідносин засвідчив, що більшовицька влада не виконала жодну зі статей договору. Зрозуміло, що така її позиція тільки ускладнювала діяльність Української Держави та її дипломатичних представництв у справі вирішенні проблеми біженців.

Важливе місце у справі захисту українських громадян в Росії відводилося українським консульським установам, які, відповідно до закону «Про заклад генеральних консульств і консульських агентств за кордоном», підписаного П.П. Скоропадським 4 липня 1918 р., створювалися на теренах колишньої імперії. Серед їх завдань: надання матеріальної та юридичної допомоги громадянам України у їх справах у Росії; запровадження лікарень, пунктів прийому для забезпечення осіб, що повертаються в Україну та ін. [2, с.118]. На консулів покладалася й організація процесу повернення додому українських біженців. До того ж бажання переїхати до гетьманської України, яка на теренах колишньої імперії розглядалася як база політичної стабільності, виявила значна кількість громадян неукраїнської національності, серед яких переважали представники російських ділових кіл, наукової та творчої еліти, офіцерства, котрі намагалися врятуватися від політики радянського уряду [2, с.116].

При цьому слід зазначити, що не існує єдиної точки зору на персональний склад керівництва консульських установ. Одним із його варіантів є дані таблиці 1 [36, арк.44], за матеріалами якої можна встановити, що окремі консульські посади були введені ще до закону від 4 липня 1918 р.

Таблиця 1

Список консулів Української Держави

	Місце перебування	Прізвище та ім'я	Коли призначений
		<i>Генеральні консули /посада 5 класу/</i>	
1	Москва	Кривцов Олександр	5 07 1918 р.
2	Петроград	Веселовський Сергій	5 07 1918 р.
		<i>Консульські агентства 1 розряду посада 6 класу</i>	
1	Мінськ	Квасницький Анатоль	30 05 1918 р.
2	П'ятигорськ	Боржинський Федір	20 09 1918 р.
3	Гельсінфорс	Сливенко Петро	4 07 1918 р.
4	Самара	Багрій Олександр	5 07 1918 р.
5	Ново-Черкаськ	Мищенко Володимир	16 08 1918 р.
6	Тифліс	Кулінський Олексій	20 07 1918 р.
7	Батум	Засядько Євген	4 07 1918 р.
8	Омськ	Адамович	18 07 1918 р.

9	<i>Ташкент</i>	<i>Лось-Коліндзян Іван</i>	<i>11 07 1918 р.</i>
10	<i>Ново-Ніколаєвськ</i>	<i>Суховерський Йосип</i>	<i>27 08 1918 р.</i>
		<i>Консульські агентства 2 розряду посада 7 класу</i>	
1	<i>Рига</i>	<i>Бендеровський Никифор</i>	<i>1 10 1918 р.</i>
2	<i>Казань</i>	<i>Бочило Пилип</i>	<i>5 07 1918 р.</i>
3	<i>Царицин</i>	<i>Перепичай Петро</i>	<i>4 07 1918 р.</i>
4	<i>Саратов</i>	<i>Яковлів Іван</i>	<i>5 07 1918 р.</i>
5	<i>Орша</i>	<i>Пожар Олекса</i>	<i>25 08 1918 р.</i>
6	<i>Пенза</i>	<i>Богданівський Федір</i>	<i>20 05 1918 р.</i>

Д.В. Веденєєв та Д.В. Будков, наводячи перелік прізвищ українських консулів, погоджуються, що він може бути доповнений новими архівними матеріалами [2, с.121]. Це досить слушне зауваження, оскільки є розбіжність щодо керівника консульської служби в Саратові, яким у дійсності був В.А. Сапицький, у той же час О. Пожар працював консульським агентом в Орші, а за іншими даними – в Орлі.

На консульські посади призначалися, здебільшого, голови громад місцевого українства або взагалі особи, рекомендовані цими громадами [2, с.119]. Наприклад, віце-консулом у Пензі було призначено українця Федора Іполитовича Богдановського, вихідця з Полтавщини, члена Пензенської губернської української ради [28, арк.10], активного захисника прав українців на Пензенщині [30, арк.2]. Співробітниками консульських установ здебільшого були особи з юридичною або економічною освітою [2, с.125]. Показовим у цьому аспекті є склад віце-консульства в Саратові, яке розпочало свою діяльність 26 липня 1918 р. [24, арк.15]. Його очолив Віктор Андрійович Сапицький, колишній інспектор дрібного кредиту Народного (колишнього державного) банку в Саратові. У складі віце-консульства працювали О.О. Клименко – секретар віце-консульства, український громадянин, уродженець міста Глухова Чернігівської губернії, випускник Петербурзького політехнічного інституту, неодмінний член Селянського банку в Саратові; І.Й. Цуканов – завідувач реєстраційним відділом, український громадянин; О.У. Вареник – службовець віце-консульства, український громадянин [24, арк.26]. Два працівники мали австрійське громадянство і були військовополоненими етнічними українцями – службовець Д.М. Мамалига та помічник секретаря віце-консульства М.П. Богонюк, родом із Золочівського повіту Галичини. При цьому останній був досить цінним фахівцем для віце-консульства, оскільки володів українською, російською, польською, німецькою мовами та знав канцелярську роботу. Тому 27 липня 1918 р. віце-консул В.А. Сапицький звернувся до міністра закордонних справ Д. Дорошенка щодо залучення до служби в консульстві військовополоненого австрійського офіцера Ландверського полку М.П. Богонюка, а МЗС Української Держави у

свою чергу клопоталося з цього приводу перед Цісарською і королівською місією у справах полонених Саратові [24, арк.12].

На виконання статей мирного договору належало розробити комплекс заходів. Для української сторони серед першочергових була й організація процесу повернення своїх громадян. Розробка цих заходів проходила на спеціальних нарадах та засіданнях. Перш за все, голова української мирної делегації, з метою розв'язання питання реевакуації, направив листа керівнику російської делегації Х. Раковському. У ньому висловлювалися гарантії безперешкодного перетину території України санітарними потягами і потягами з біженцями. При цьому українська влада, враховуючи продовольчу кризу в Росії, брала на себе постачання їх продуктами харчування [7, с.103]. 13 липня 1918 р. у Москві в управлінні Московсько – Київсько – Воронізької залізниці відбулася нарада, на якій розглядалося питання про визначення умов для перевезення військовополонених і біженців зі сходу на захід через демаркаційну лінію [32, арк.12]. До обговорення цього питання були запрошені начальник залізничної станції Курськ І.Д. Кудрявцев, начальник служби шляхів Південних доріг Перекалін, представник Московського округу шляхів сполучення В.Ф. Іванов, військовий представник станції Курськ К.В. Борисов, відповідальний керівник Курської губернської колегії пленбежа, польський біженець В.П. Костюшко, виконувач обов'язків начальника Курського розподільчого евакуаційного пункту Городенський, уповноважений австро-угорської місії по обміну військовополоненими в Києві Л. Розенцвейг. На жаль, авторка поки що не має даних щодо пояснення відсутності на нараді представники від України.

Необхідно зазначити, що Курська губернія була прикордонною територією, а тому залізнична станція Курськ стала важливим перевалочним пунктом у транспортуванні біженців до України. Неодноразово до міста, часто без попередження, прибували ешелони з українськими біженцями зі Смоленської, Калузької, Тульської, Казанської, Тамбовської, Рязанської та інших губерній. І вже потім, як зазначила Н.В. Лахарева, місцева губернська колегія у справах полонених та біженців, власне, «проштовхувала» шляхом умовлянь та погроз залізничній адміністрації

біженські потяги до прикордонних пунктів. Проте для біженців, які прибули на ці пункти, проблемою залишався перетин демаркаційної лінії [9, с.20].

У результаті обговорення члени наради ухвалили, по-перше, у зв'язку із поширенням холери та оголошенням Курськ і губернії несприятливими в епідеміологічному плані, припинити з 10 липня 1918 р. прийом біженців із сусідніх доріг на перевалочних пунктах Московсько – Київсько – Воронізької та Московсько – Курської залізниць; по-друге, «розглядати питання безпересадочного руху потягів із біженцями через демаркаційну лінію одночасно із питанням безпересадочного руху австрійських і німецьких військовополонених...». Крім того, члени наради визнали нагальність справи повернення біженців додому та неможливість місцевої більшовицької влади «...стримувати самочинний рух біженців, ...що знімаються з місця тимчасового поселення і рвуться в рідні краї» [32, арк.12]. 17 липня 1918 р. в Курську на спеціальній нараді, на якій українську сторону представляли – старший інспектор Е.В. Крижанівський, інженер А.А. Коркушко, представники Південно-західної залізниці інженер Нечай та помічник начальника служби руху, інженер Синеков-Андрієвський, було остаточно встановлено вихідні пункти для перетину кордону українськими біженцями та черговість руху потягів Орша, Брянськ, Курськ (Коренево і Білгород), Лиски, через які мали проходити «по одній парі потягів за добу» [32, арк.18].

Важливою складовою проблеми повернення біженців з Росії було й визначення кола осіб, які підпадали під категорію «біженець» та контингенту для першочергової реєвакуації. Для вивчення цього питання під час переговорів працювала спеціальна змішана комісія [32, арк.23-23 зв.]. 7 серпня 1918 р. на її засідання прибули М. Прокуда та Зларковський, представники Українського Червоного Хреста; Д. Андріюк, представник Комісії у справах військовополонених при Генеральному Штабі Української Держави; П. Ейсмонт, представник управління Правобережних доріг; від Міністерства шляхів Української Держави – А. Пархоменко, представник департаменту руху та В. Жуковський, представник пасажирського відділу цього ж департаменту; С. Татаринів та М. Зубков – представники російської мирової делегації, І. Ленський, представник Російської центральної колегії у справах полонених та біженців, В. Андерс, представник Російського Червоного Хреста, Л. Таль – юрист-консул Російського Червоного Хреста. Керував її роботою уповноважений української делегації професор О.О. Ейхельман, урядовець Міністерства торгу і промисловості [31, арк.34]. У результаті обговорень було ухвалено, що «перш за все потрібно повертати додому найбільшій класи

населення, які з різних причин залишилися на чужій землі і не мають особистих засобів до повернення на батьківщину, ні на подальше проживання поза її межами» [32, арк.23].

Слід зазначити, що українська сторона зробила «Проект угоди мирної делегації від Української Держави та Радянської Росії про порядок повернення населення на батьківщину», якою мало регулюватися залізничне перевезення біженців через українсько-російський кордон. Передбачалося забезпечити кожен потяг спеціальною картою руху; ремонт потягів проводити за кошти тієї держави, де вони перебували, службовому персоналу потягів рухатися лише до кордону, а на прикордонній станції потяги мала приймати інша сторона, «...так і громадяни мали купувати квитки до кордону, а на прикордонній станції брати квитки далі». Кількість багажу встановлювалася таким чином – 5 пудів для дорослого і 2 пуди для дитини [35, арк.3]. Складним питанням було забезпечення відповідної кількості вагонів для транспортування біженців, оскільки під час українсько-більшовицької війни було вивезено до Росії 5192 вагони різного класу. Першочергово Українська Держава вимагала повернути 2600 вагонів (у той час як у 1914 р. на залізницях України було близько 8000 вагонів), з них – «1 кляси – 246, 2 кляси – 185, 3 кляси – 362, $\frac{2}{3}$ кляси – 25, 4 кляси – 875, ... поштових – 21, багажних – 48, службових – 147, ресторанних – 6, 5 кляси – 663, арештантських – 23... Та 30 вагонів міжнародних» [35, арк.4]. При цьому, автори угоди відзначили: «Приймаючи на увагу, що на Україні, як Самостійній Державі, в часи будівництва її, рух повинен бути підвищений зазначена кількість вагонів, яку вимагає Українська Державка є дуже скромна цифра» [35, арк.4зв.].

На жаль, положення мирного договору та ухвали міждержавних нарад не виконувалися радянською стороною, що підтверджується, по-перше, закриттям з другої половини літа 1918 р. українсько-російський кордону для руху громадян, по-друге, ігноруванням місцевою владою спроб українських консулів налагодити процес повернення українців додому, навіть уже тих, що перебували у вагонах. Затримка біженців у потягах приводила останніх у відчай від примари голодної смерті, оскільки передбачені на дорогу припаси проїдалися за період вимушеної зупинки, велике скупчення людей в антисанітарних умовах за теплої погоди приводило до спалахів інфекційних захворювань, а восени – до зростання смертності дітей від холоду. Так, наприклад, 10 липня 1918 р. на станції Ржищев Рязансько-Уральської залізниці було затримано ешелон з 811 біженцями серед яких перебувало – 354 дитини, з них – 24 немовляти (підрахунки авторки). Вони мали слідувати через Курськ до Києва [26, арк.1-17]. 6 серпня 1918 р. віце-консул в Саратові В.А. Сапицький повідомляв у генеральне консу-

льство Української Держави в Москві, що «...Особливо кепсько стоїть справа з біженцями, які уже погрузилися в вагони і тепер з огляду на закриття границі залишилися на станції без усяких засобів до життя. Таких біженців дуже багато. Необхідно вжити заходів до відправки їх на Україну...

Далі позаяк до мене щодня звертаються сотні людей з просьбами про дозвіл на переїзд в Україну, прошу повідомити мене телеграфно, коли буде відкрита границя, і чи можна буде відправляти потяги з Українськими громадянами по напрямку Саратов – Козлов – Вороніж – Курськ – Ворожба або Харків. Справа з переїздом стоїть дуже гостро. Політична ситуація в Саратові така, що кожен з Українців рветься виїхати відсіль. Потрібно негайно їм в цьому допомогти» [25, арк.3].

На жаль, проблему затримки біженців у вагонах на станції Ржищев, а пізніше і на станції Салтиковка, вирішити не вдалося. Крім того, 23 жовтня 1918 р. в Орші радянська влада, не дивлячись на згоду німецької сторони відкрити кордон, на десять днів зупинила рух потягу з дітьми

Вирівського притулку та учнями Холмської семінарії. Про цей факт генерального консула О. Кривцова повідомляли монахиня Вирівського монастиря та ректор семінарії, які супроводжували потяг [25, арк.60]. Проте навіть і генеральний консул Української Держави не мав змоги посприяти налагодженню руху потягів.

Українські віце-консули в таких складних умовах брали на себе відповідальність та видавали дозволи на виїзд українських біженців на батьківщину. Такі кроки української дипломатичної служби були логічним наслідком виконання міждержавних угод між Україною і Росією, з однією поправкою, що радянська влада не бажала виконувати їх. Наприклад, у липні 1918 р. віце-консул у Пензі І. Богдановський повідомляв біженецький комітет міста Городища про видачу дозволів на переїзд до України біженців з Волині [29, арк.12]. Протягом липня–вересня того ж року віце-консул Саратова В.А. Сапицький видав дозволи для 7315 біженців з українських, польських і білоруських губерній (таблиця 2, підрахунки авторки) [25, арк.62; 27, арк.2-4, 6-13, 16-19, 22-23, 37-40, 42-48, 49-49зв., 63-63 зв., 96].

Таблиця 2

Кількісний склад біженців, які хотіли повернутися в Україну із Саратовської губернії Радянської Росії (1918 р.)

№ п/п	Місце тимчасового проживання	Місце постійного проживання	К-сть сімей	К-сть осіб	К-сть дітей
1.	Кобринський повіт Гродненської губернії	Місто Балаков	12	45	16
2.	Село Клюкович Брестського повіту Гродненської губернії	Село Приставнове Саратовського повіту	– ⁶	14	4
3.	Полтавська, Чернігівська і Харківська губернії	–	5	24	15
4.	Холмська губернія	Село Норки Камишинського повіту	78	334	149
5.	Холмська губернія	–	10	40	17
6.	Сувальська, Холмська, Гродненська, Волинська, Радомська, Віленська, Плоцька, Вітебська, Варшавська губернії	Місто Хвалинськ Саратовської губернії	73	283	126
7.	Волинська губернія	Місто Петровськ Петровського повіту Саратовської губернії	} 1125	882	–
8.	Холмська губернія			1115	–
9.	Гродненська губернія			1789	–
10.	Сувальська губернія			389	–
11.	Українські губернії			155	–
12.	Холмська губернія	Новоузенський повіт	33	419	35
13.	Холмська губернія	–	21	96	35
14.	Холмська губернія	Село Мордов Камишин-	59	269	106

⁶Дані не подано.

		ського повіту			
15.	Волинська губернія	–	10	54	22
16.	Волинська губернія	Село Логіновка Новоузенського повіту	13	67	27
17.	Волинська губернія	Слобода Орловський Гай Новоузенського повіту	–	800	–
	Усього		1481	7315	552

При цьому слід відзначити той факт, що прибути в Україну прагнули не лише етнічні українці, а й представники інших етносів. Наприклад серед 4853 біженці (1125 сімей), які проживали у місті Петровську і 24 волостях Петровського повіту Саратовської губернії, було 2444 українців, 1350 білорусів, 84 поляків, 40 німців, 250 євреїв, 151 литовець, 18 латишів, 153 галичани, 353 росіяни. З них до України хотіло повернутися 2669, до Білорусії – 1373, до Польщі – 3, до Литви – 811 біженців [27, арк.96].

Ще однією проблемою, яка постала перед віце-консулами у справі реєвакуації українських біженців з Росії, став пошук належної кількості вагонів їх відправки. Тому 3 вересня, а потім 5 вересня 1918 р. віце-консул В.А. Сапицький надіслав телеграми до генерального консула Української Держави О.О. Кривцова з проханням «...негайно виклопотати моє розпорядження поїзд 12 вагонів напрямом Харків для екстреної відправки українських громадян не маючих квартири засобів до подальшого тут існування» [25, арк.24]. На жаль, 8 вересня 1918 р. він отримав негативну відповідь з Москви, позаяк генеральний консул повідомляв: «Кордон на Україну закритий. Потяги назначити неможна» [25, арк.26].

І нарешті, українське населення, що перебувало на теренах Росії, вбачало в українських віце-консулах своїх захисників, до яких постійно зверталось зі своїми проханнями, коли влада порушувала їх права в разі проведення незаконних арештів українців, призовів до червоної армії, конфіскації майна та ін. Однак, віце-консулам було надзвичайно важко виконувати й ці завдання, позаяк між Українською Державою та Радянською Росією не існувало чіткого механізму визначення приналежності особи до українського громадянства. Відтак, значна частина українців не могла документально довести, що є громадянами Української Держави, а тому на них поширювалися не завжди гуманні закони й розпорядження нової влади.

Слід зазначити, більшовицька влада привела низку заходів, метою яких було ускладнення перетину кордону українськими громадянами,

серед яких основну масу склали біженці. 21 серпня 1918 р. на території радянської Росії згідно термінової телеграми Наркомату транспорту та Центрополонбіжу «...Відправка біженців у всіх напрямках тимчасово заборонена, не дивлячись на наявність у них будь-яких дозволів Української або Німецької властей і колегій у справах полонених та біженців» [25, арк.16]. З 16 жовтня 1918 р. на підставі наказу Центрополонбіжу заборонявся виїзд до України біженців в одиничному порядку за власні кошти [25, арк.57]. Тим самим заможні біженці, які могли самостійно оплатити своє повернення додому та зменшити і без того велике навантаження для місцевої влади по реєвакуації значної кількості біженців, мали залишатися у місцях тимчасового перебування. Після припинення українсько-російських переговорів радянська влада пішла на ще більш жорстку регламентацію, коли українські громадяни, які бажали повернутися до України, мали поїхати до Москви та отримати дозвіл на виїзд підписаний комісаром закордонних справ Г. Чичеріним [24, арк.43]. Зрозуміло, що для основної маси біженців, в яких часто не було засобів до існування, така перспектива отримати згоду влади на повернення на батьківщину виявилася просто нереальною. З другої половини осені 1918 р. в Радянській Росії поза законом опинилися й самі віце-консули, яких більшовики просто не бажали визнавати. Тому вони, як, наприклад, віце-консул В.А. Сапицький зверталися з проханнями до міністра закордонних справ Української Держави тимчасово припинити діяльність консульських установ та мати можливість повернутися разом із сім'ями та майном до України [24, арк.43зв.].

Таким чином, хід українсько-радянських переговорів 1918 р. засвідчив прагнення Української Держави якомога швидше організувати процес повернення додому біженців-українців, які за розпорядженням імперської влади в 1915 р., були евакуйовані до тилкових російських губерній. На жаль, зусилля дипломатичних представництв у справі допомоги своїм землякам наразилися на цілковите нерозуміння, а то й відверту ворожість нової влади диктатури пролетаріату.

1. Бартеле Т., Шалда В. Латышские беженцы в России в годы гражданской войны / Т. Бартеле, В. Шалда // Отечественная история. – 2000. – № 1. – С. 18-31.
2. Веденеев Д.В., Будков Д.В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 роки / Д.В. Веденеев, Д.В. Будков. – К.: К. І. С, 2006. – 296 с.

3. Дацків І.Б. Дипломатичні зносини між Українською Державою і Радянською Росією у 1918 р. / І.Б. Дацків // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – Вип. 3. – С. 94-121.
4. Державний архів в АР Крим. – Ф.Р-999. – Оп.1. – Спр.42.
5. Державний архів Харківської області. – Ф.18. – Оп.21. – Спр.216.
6. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 630 с.
7. Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.) / Л.М. Жванко. – Х.: ХНАМГ, 2009. – 360 с.
8. Жванко Л.М. Соціальні виміри Української Держави (квітень-грудень 1918 р.) / Л.М. Жванко. – Х.: Прапор, 2007. – 224 с. Рецензія: Гусев В. Нове дослідження з історії Української Держави П. Скоропадського / В. Гусев // Історичний журнал. – 2009. – № 6. – С. 123-125.
9. Лахарева Н.В. Судьба беженцев Первой мировой войны в Советской России: 1918 - 1925 гг. (На примере Курской губ.): автореф. дис... канд. ист. наук / Н.В. Лахарева. – Курск: Курс. гос. пед. ун-т., 1999. – 28 с.
10. Лупандін О.І. Політика радянського уряду Росії щодо України у 1918 р. / О.І. Лупандін // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2007. – Вип. 2. – 41 с.
11. Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: 36 документів і матеріалів / Інститут історії України НАН України, Інститут східноєвропейських досліджень НАН України, Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського (США) та ін.: уклад.: О.І. Лупандін, І.В. Ралле, Л.В. Яковлева. – К.; Нью-Йорк; Філадельфія: Інститут історії України НАН України, 1999. – 366 с.
12. Нам И.В. Национальные организации помощи беженцами их деятельность в Томской губернии в годы Первой мировой войны (1914 – 1918 гг.) / И.В. Нам // Судьба регионального центра в России (к 400-летию г. Томска): Труды Томского государственного университета. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 2005. – Т.267. (Серия Историческая). – С.115-119.
13. Новейшая история России. 1914 – 2002: учеб. пособие / под ред. М.В. Ходякова. – М.: Юрайт-Издат, 2004. – 410 с.
14. Попович М.В. Червоне століття / М.В. Попович. – К.: Вид-во «АртЕк», 2007. – 887 с.
15. Старцев В.И. Первые месяцы большевизмской власти: от войны политической до войны гражданской / В.И. Старцев // Драма российской истории: большевики и революция / под ред. О.В. Волобуева. – М.: Новый хронограф, 2002.
16. Устинкин, С.В. Красные и белые / С.В. Устинкин // Драма российской истории: большевики и революция / под ред. О. В. Волобуева. – М.: Новый хронограф, 2002. – С.262-344.
17. Утгофф В. В. Реввакуация белорусских беженцев Первой мировой войны (начальный этап): структуры, формы, организация / В.В. Утгофф // Источник. История: сб. науч. работ. – СПб.: Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2002. – Вып. 2. – С. 396-413.
18. Филатов, О.В. Украинско-Российская мирная конференция 1918 г. / О.В. Филатов. – Полтава: Б. и, 1995. – 125 с.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.14.
20. ЦДАВОУ. – Ф.1216. – Оп.3. – Спр.8.
21. ЦДАВОУ. – Ф.1216. – Оп.3. – Спр.11.
22. ЦДАВОУ. – Ф.1216. – Оп.3. – Спр.129.
23. ЦДАВОУ. – Ф.2199. – Оп.3. – Спр.3.
24. ЦДАВОУ. – Ф.2221. – Оп.1. – Спр.1.
25. ЦДАВОУ. – Ф.2221. – Оп.1. – Спр.10.
26. ЦДАВОУ. – Ф.2221. – Оп.1. – Спр.11.
27. ЦДАВОУ. – Ф.2221. – Оп.1. – Спр.12.
28. ЦДАВОУ. – Ф.2222. – Оп.1. – Спр.18.
29. ЦДАВОУ. – Ф.2222. – Оп.1. – Спр.19.
30. ЦДАВОУ. – Ф.2223. – Оп.1. – Спр.2.
31. ЦДАВОУ. – Ф.2225. – Оп.1. – Спр.21.
32. ЦДАВОУ. – Ф.2537. – Оп.1. – Спр.27.
33. ЦДАВОУ. – Ф.2592. – Оп.1. – Спр.85.
34. ЦДАВОУ. – Ф.2607. – Оп.1. – Спр.21.
35. ЦДАВОУ. – Ф.2607. – Оп.2. – Спр.1.
36. ЦДАВОУ. – Ф.3512. – Оп.2. – Спр.2.

37. Щеров И.П. Смоленский пленбеж: создание и деятельность / И.П. Щеров. – Смоленск: Б. и., 2000. – 80 с.
38. Щеров И.П. Центропленбеж в России: история создания и деятельности в 1918–1922 гг. / И.П. Щеров. – Смоленск: СГПУ, 2000. – 95 с.
39. Яковлев А.Н. К читателю / Яковлев А.Н. // Драма российской истории: большевики и революция / Под ред. О.В. Волобуева. – М.: Новый хронограф, 2002.
40. Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej / M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk. – Lublin: Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. – 238 s.
41. Medrzecki W. Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku / W. Medrzecki. – Warszawa: DiG, 2000. – 300 s.

РЕЗЮМЕ

ПРОБЛЕМА БЕЖЕНЦЕВ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В КОНТЕКСТЕ УКРАИНСКО-СОВЕТСКИХ ПЕРЕГОВОРОВ (1918 Г.)

Жванко Л. М. (Харьков)

В статье на основе неизвестных до этого времени архивных документах раскрывается проблема беженцев Первой мировой войны в контексте украинско-советских переговоров во время правления П.П. Скоропадского. Важным моментом в работе можно назвать анализ деятельности украинских консулов в Советской России по организации возвращения украинских беженцев домой.

Ключевые слова: Первая мировая война, Украинская Держава, Советская Россия, беженцы.

SUMMARY

PROBLEM OF REFUGEES OF THE FIRST WORLD WAR IN CONTEXT OF UKRAINIAN-SOVIET NEGOTIATIONS (1918)

L. Zhvanko (Kharkiv)

In the article on the basis of the unknown documents archived till now the problem of refugees opens up First World War in the context of Ukrainian-soviet negotiations during the rule of P.P. Skoropadskogo. By an important moment in работеможна to name the analysis of activity of the Ukrainian consuls in Soviet Rosii on organization of returning of the Ukrainian refugees home.

Key words: First World War, Ukrainian State, Soviet Russia, refugees.